

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13



RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

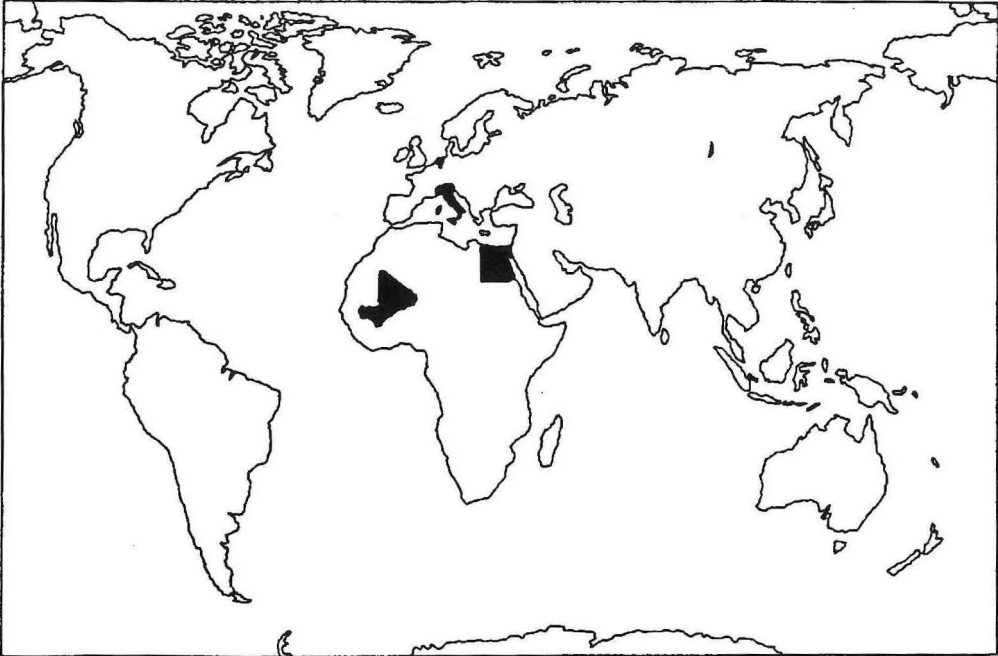
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

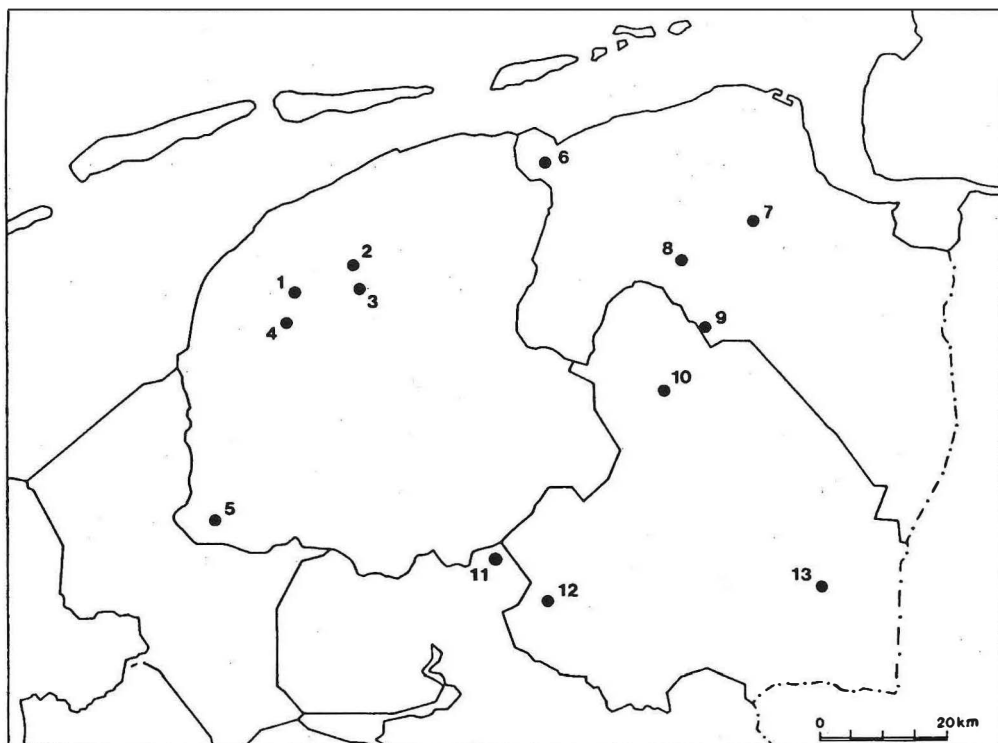
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.



In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.



INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaar ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

TWEE RECENTE RUNENVONDSTEN UIT NEDERLAND – MET WELLICHT EEN FRANKISCHE CONNECTIE

Tineke Looijenga¹

Objecten met een runeninscriptie worden in Nederland gewoonlijk in de terpenstreek aangetroffen. Uit Friesland en Groningen kennen we zo'n zestien voorwerpen met runen. De meeste zijn tevoorschijn gekomen tijdens de commerciële afgravingen in de 19e en 20e eeuw. In *Paleo-aktueel* 4 heb ik al eens een overzichtje gepubliceerd.

Sinds de komst van de metaaldetector wordt er ineens meer gevonden, niet alleen in Nederland, maar in elk land dat een runentraditie kende, dus in Engeland, België, Duitsland en Scandinavië. Vooral munten worden opgepiept, maar ook fibulae en gordelgamituren, bijvoorbeeld.

Niet alleen wordt er meer gevonden, er worden ook objecten op locaties gevonden waarvan je niet zou vermoeden dat daar ooit een runentraditie is geweest. De twee runenvondsten waar dit artikelje over gaat, zijn afkomstig uit de Betuwe en Zuid-Limburg.

In 1996 vond een oprechte amateur uit Wijchen met zijn metaaldetector een hoeveelheid metalen voorwerpen in een stuk land, Bergakker, bij Tiel. Eén daarvan was een verzilverd zwaardschedemondbeslag, met een tamelijk lange inscriptie op de achterzijde. Deze inscriptie is een van de langste en ingewikkeldste van Nederland. De voorzijde was mooi geomamenteerd, met halve cirkels en haaientandjes. Dit soort versiering is bekend uit de Neder- en Midden-Rijnstreek, Noord-Gallië en Noord-Duitsland. Een voorbeeld daarvan is te vinden op een Romeins gordelgamituur uit Gennepe, gedateerd in de tweede helft van de 4e eeuw.

Het Bergakker-zwaardbeslag werd rond 425 gedateerd. Parallelen zijn overigens moeilijk te vinden, maar in zijn algemeenheid kan op grond van de ornamentatie gezegd worden dat dit soort beslag hoort bij een groep zwaarden, gevonden in een gebied dat zich uitstrekt van Gallië, via Ne-

derland naar Noord-Duitsland. Qua categorie runenobject hoort het beslag bij een groep militaire *high-class*-objecten uit de zone die Noord-Duitsland via het Rijnland verbindt met Engeland. De inscriptie is duidelijk leesbaar, maar bevat enkele onbekende runen. Er staat zoveel als: "(Eigen-dom) van Halethewaz, hij gunt de zwaardvechters zwaarden". Deze Halethewaz kan de wapensmid zijn, maar het werkwoord 'gunnen' duidt er meer op dat hij wellicht de *warlord* was, die zijn *comitatus* voorzag van wapens. De runen zijn van het archaïsche type, het zogenaamde oude *futhoric*, en hebben geen speciale Friese of Angelsaksische kenmerken. Samen met een kam uit Kantens is 'Bergakker' de oudste runeninscriptie van Nederland, en ook in zijn algemeenheid één van de oudste runenobjecten buiten Scandinavië.

Hetzelfde veld bij Bergakker was al bekend door eerdere vondsten uit de oudheid. In de jaren vijftig van de vorige eeuw is er een opgraving geweest, waarbij een 3e-eeuwse Romeinse altaarsteen werd gevonden, met daarop een Latijnse inscriptie, waaruit bleek dat de steen bij een heiligdom behoorde gewijd aan een inheemse godin Hurstrga. Het onderdeel *hurst* betekent 'hoogte' of 'struikgewas op een zandige hoogte'. Het toponiem Bergakker duidt op een hooggelegen stuk grond. Wellicht was Bergakker een oorspronkelijke donk nabij de Linge, tussen Maas en Waal. De locatie lijkt typisch voor een Germaans of Keltisch heiligdom, gesitueerd in een bos(je) op een heuveltje. Er zijn aanwijzingen dat de naam *hurst* geassocieerd kan worden met cultusplaatsen voor vruchtbaarheidsgodinnen. In de buurt, op de linkeroever van de Maas, ligt de cultusplaats Empel, waar een heiligdom van Hercules Magusanus is gevonden. Dit heiligdom was ook gesitueerd in een klein bos, van eikenbomen, verder zeldzaam in het rivierenlandschap, volgens Derks (1996: p. 115).

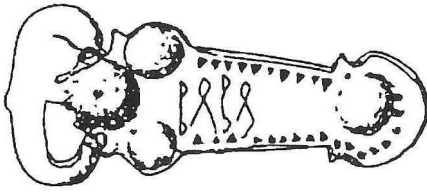


Fig. 1. Bronzen gesp met runen op de voorzijde, gevonden in een Merovingisch grafveld te Borgharen.

Samen met het zwaardbeslag werd een hoeveelheid andere metaalvondsten aangetroffen. Daarbij waren twee objecten die met een cultusplaats kunnen worden geassocieerd: een klein zilveren plaatje met de drie matrones, zoals bekend uit het Rijnland, en een zilveren stempeldoosje. Volgens Derks (1996: p. 186) zijn dit typische objecten die in Gallo-Romeinse heiligdommen worden aangetroffen. Dus misschien hoorde het hele vondstcomplex als votiefgeschenken bij het heiligdom. Een probleem is dan, dat de objecten uit verschillende perioden stammen, terwijl het heiligdom van Hurstgra mogelijk allang niet meer in functie was in het begin van de 5e eeuw. Het vondstcomplex kan dus ook best het voorraadjie van de lokale smid geweest zijn.

Interessant is vooral, dat op dezelfde locatie Latijnse en Germaanse inscripties voorkomen, zodat we te maken lijken te hebben met het grensgebied van twee culturen, met hun eigen schriftsystemen.

De tweede belangrijke vondst werd ook aan de Maas gedaan, 100 km stroomopwaarts, bij Borgharen, ten noorden van Maastricht. Hier werd op de plaats van een Romeinse villa een Merovingisch grafveld aangetroffen, dat in het hypocaustum van de villa was aangelegd. In een mannengraf werd in 1999 een bronzen gesp gevonden, met een runeninscriptie. Deze opgraving stond onder leiding van archeoloog Wim Dijkman, van de Dienst Stadsontwikkeling en Ruimtelijke ordening van Maastricht. De opgravers zagen de runeninscriptie onmiddellijk, maar die is dan ook zeer duidelijk: er staat bobo. Hoewel we bij BOBO tegenwoordig aan sporthotemetoten denken, was dit in de Merovingische tijd een heel gewone mannennaam. Dit soort korte namen

werd ongekend populair in de 5e en 6e eeuw, bij Visigoten en Franken.

Het grafveldje ligt op de rechteroever van de Maas, in een grindpakket. De man bij wie de gesp werd gevonden was tussen de vijftig en zestig jaar oud geworden. Hij had mooie grafgiften meegekregen: wapens, glaswerk, een houten emmer en een obolus. De oriëntatie van het graf was ZW-NO (hoofd in het zuidwesten).

De gesp heeft een driehoekige vorm met drie grote ronde nieten (fig. 1). Een rij haaientandjes loopt langs de randen. Een parallel is bekend uit een grafveld in de Marne, Frankrijk. Ook in België en het Rijnland zijn min of meer gelijkende gespen gevonden. De gesp van Borgharen wordt eind 6e eeuw gedateerd.

Bijzonder is, dat de runen op de voorzijde zijn geritst. Dit is zeldzaam, vrijwel altijd vind je de inscriptie op de achterkant, dus niet zichtbaar voor het publiek.

Vergeleken met contemporaine inscripties uit Friesland en Engeland, bijvoorbeeld, zijn er duidelijke verschillen in stijl en runensoort: bobo staat wat dat betreft in de continentale traditie, dat wil zeggen vooral vergelijkbaar met inscripties uit Midden- en Zuid-Duitsland. Geografisch gezien ligt Borgharen aan de periferie van het continentale runengebied: in de Ardennen zijn nog drie objecten gevonden (Amay, Arlon, Chéhéry), in Bourgogne één (Chamay). Het centrum van deze runentraditie ligt in Alamannia en Beieren, en waaiert uit naar het Duitse Rijnland en Thüringen. De tijd waarin de tientallen objecten in dit gebied werden gemaakt ligt tussen het eind van de 5e en het begin van de 8e eeuw; het zwaartepunt is de 7e eeuw. Vrijwel alle objecten zijn gevonden in Merovingische rijengrafvelden.

Wat is nu de Frankische connectie van beide objecten? Begin 5e eeuw was de Romeinse heerschappij in de Betuwe afgelopen. Er was een machtsvacuüm ontstaan dat verschillende Germaanse stammen aantrok. Vele groepen kwamen langs in de strategische rivierdelta, op doortocht, of om zich te vestigen. Onder deze groepen waren zeker 'Franken', eigenlijk een verzamelnaam waarmee verschillende stammen werden aangeduid. Omdat de Bergakkerse runeninscriptie geen spoor van 'Anglo-Friese' runen vertoont, maar veeleer in de archaische runentraditie staat (te vroeg voor de speciale Friese ontwikkelingen en ook te vroeg voor de continentale traditie die eind 5e eeuw begint in Zuid-Duitsland), is een *Stammeszugehörigkeit* moeilijk aan te geven. Het type zwaardschedemondbeslag hoort zoals opgemerkt bij een groep zwaarden uit Noord-Gallië en het Rijngebied in Nederland en Duitsland. Dat duidt op 'Franken' in zijn algemeenheid.

Van de gesp uit Borgharen is de Frankische connectie duidelijker. Het object zelf kan geclassificeerd worden als Frankisch; de naam bobo is Frankisch (er zijn muntmeesters uit de Belgische Maasstreek bekend met namen als Boso en Bobo); de runen horen bij de continentale traditie, die gelijktijdig begint met de Frankische bezetting van Alamannia, na de Slag bij Zülpich (496/497).

De Franken kenden runen, ook al schijnen ze er weinig gebruik van te hebben gemaakt. Wellicht waren ze meer geïnteresseerd in het Latijnse schrift, en in de bijbehorende cultuur, erfgenamen als zij zich voelden van het Romeinse Rijk. Venantius Fortunatus, 6e-eeuwse bisschop van Tours, kende runen, getuige zijn veelgeciteerde opmerking: *barbara fraxineis pingatur rhuna tabellis, quodque papyrus agit virgula plana valet* "de vreemde rune kan op essenhouten plankjes worden geschilderd; wat op papyrus kan, kan ook op een glad stukje hout". Ook de Frankische koning Chilperic († 584) was op de hoogte; hij voegde vier letters toe aan het Latijnse alfabet, waarvan er één gemodelleerd was naar de rune voor w, aangeduid als *uui*.

Het object Bergakker ligt in Museum Het Valkhof in Nijmegen, 'bobo' is in Maastricht bij de Dienst Stadsontwikkeling en RO, maar heeft al eens de tentoonstelling 'Mosa Nostra' opgesierd.

Summary

It is extremely rare for runes to turn up in the Netherlands south of the terp area of Friesland and Groningen. However, two runic objects are found outside that area, and both have a Frankish/Merovingian context. After their places of discovery, the finds are called Borgharen and Bergakker.

The find at Bergakker dates from the early 5th century and can be regarded as the oldest known Frankish runic object. Bergakker lies in the Maas estuary. About 100 kms up-river, near Maastricht, lies the village of Borgharen. Here another runic object was found, which dates from the late 5th century. The Bergakker and Borgharen finds are in themselves not sufficient proof for the existence of a runic tradition in the Rhine and Maas estuaries. But they once again emphasize the possibility of an existence of runic knowledge among the Franks living in the downstream area of those two rivers. Other runic finds which may have a Frankish/Merovingian connection come from Arlon and Chéhéry (both Ardennes) in Belgium, and from Charnay (Burgundy) in France, whereas several dozen more are known from the German Rhineland and Alamannia.

There might be evidence for the existence of a Merovingian runic tradition, when the evidence from Belgium, France and the Rhineland in Germany is also taken into account. The Borgharen and Bergakker finds may be regarded as stepping stones, linking the runic regions of the Ardennes (Belgica I), and the Maas/Rhine delta with the Rhineland (Germania I and II) and Alamannia.

Noot

1. Rijksuniversiteit Groningen, Zernikepark 2, 9747 AN Groningen.

Literatuur

- Bosman, A.V.A.J. & T. Looijenga, 1996. A runic inscription from Bergakker (Gelderland), the Netherlands. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 46, pp. 9-16.
- Derks, A.M.J., 1996. *Goden, tempels en rituele praktijken*. Proefschrift UvA.
- Looijenga, T., 1999. The Bergakker runic find and its context. In: A. Bammesberger & G. Waxenberger (red.), *Pforzen und Bergakker, Neue Untersuchungen zu Runeninschriften*. Göttingen, pp. 141-151.